

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маҳмуд В. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи: Б.Каримов). – Тошкент: Маънавият, 2007.
2. Очилов Э. Таъби нозик, зеҳни салим шоир // Барҳаёт сиймолар. – Тошкент: O'zbekiston, 2012.
3. Қобилова З.Б. Бадиий ижодда таъсир ва издошдик масалалари (Амирий шеърляти мисолида). Филол. фан. докт. дисс. – Фарғона, 2021.
4. Девони Амир // ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, 3642-рақамли қўлёзма, 47а-б–48а-варақлар.
5. Жўрабоев О. Илоҳий тараннумлар соҳиби // “ЎзАС”, 2009 йил 11 сентябрь.
6. Раҳимов К. Хожагон-нақшбандия тариқати ва етти пир. – Тошкент: O'zbekiston НМИУ, 2020.
7. Сайфуллоҳ С. Етти пир (Дунё муршидлари). – Тошкент: O'zbekiston, 2019.
8. Қодирова М. Сўзбоши // Амирий. Девон (Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова). – Тошкент: Фан, 1972.
9. Ҳомидий Ҳ. Сўз гуҳаршуноси // Кўҳна шарқ дарғалари (Бадиий-илмий лавҳалар). – Тошкент: Шарқ, 1999.
10. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(9), 58-67.
11. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O'RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(1), 215-219.
12. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
13. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 10, 121-123.
14. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN'ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(11), 260-263.
15. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(09), 187-191.
16. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. *Open Access Repository*, 9(4), 545-548
17. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O'RNI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1, 97-99.

ABDURAUF FITRATNING “ABULFAYZXON” DRAMASI XUSUSIDA

Munisjon HAKIMOV,
*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti katta
ilmiy xodimi, filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ANNOTATSIYA

Maqolada Abdurauf Fitratning “Abulfayzxon” nomli besh pardali fojiasi asosida o'zbek dramaturgiyasidagi siyosiy, ijtimoiy va axloqiy masalalar chuqur yoritiladi. Asarda Buxoro xonligining emirilish sabablari, xalq va hokimiyat o'rtasidagi ziddiyatlar, adolat, sadoqat, fitna va xiyonat kabi tushunchalar dramatik sahnalar orqali ochib beriladi. Fitrat personajlar tili orqali o'z davrining muhim ijtimoiy-falsafiy muammolarini ko'taradi. Asarda “xon” obrazi mutlaqo salbiy emas, balki hayotiy va fojiaiy qiyofada tasvirlanadi. Fojiaining chuqur ijtimoiy ildizlari tarixiylik va milliy ong asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Fitrat, Abulfayzxon, fojia, dramaturgiya, Buxoro, xalq, fitna, xiyonat, adolat, tarix

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется пятиактная трагедия Абдурауфа Фитрата «Абулфайзхон», в которой раскрываются политические, социальные и моральные вопросы узбекской драматургии. Автор показывает причины распада Бухарского ханства, конфликты между народом и властью, понятия верности, предательства и справедливости. Через речь персонажей Фитрат поднимает философские проблемы своего времени. Образ хана представлен как трагический, но живой и неоднозначный. Трагедия исследуется с точки зрения историзма и национального самосознания.

Ключевые слова: Фитрат, Абулфайзхан, трагедия, драматургия, Бухара, народ, интрига, предательство, справедливость, история

ABSTRACT

This article examines Abdurauf Fitrat's five-act tragedy Abulfayzxon, highlighting its political, social, and moral themes in Uzbek dramaturgy. The play explores the collapse of the Bukhara Khanate, tensions between people and rulers, and concepts such as loyalty, betrayal, and justice. Fitrat uses character dialogue to voice the major socio-philosophical issues of his era. The depiction of the Khan is not wholly negative, but deeply human and tragic. The tragedy is analyzed through a historical and national consciousness lens.

Keywords: Fitrat, Abulfayzxon, tragedy, dramaturgy, Bukhara, people, intrigue, betrayal, justice, history.

Fitratning dramalari sahnalashtirilib, shov-shuvlarga sabab bo'lganini o'z davridayoq e'lon qilingan taqrizlardan bilish mumkin. (Bu taqrizlar ro'yxati Abdurauf Fitratning «Tanlangan asarlari»da keltirilgan.) Jumladan, «Abulfayzxon» – nafaqat Fitrat, balki o'zbek dramaturgiyasida alohida ahamiyatga molik besh pardali fojia. Unda dunyoparastlik, fitna, hiylagarlik, xiyonat, nafsga qul bo'lish kabi illatlar qoralanishi asnosida mehr-oqibat, odamiylik, sadoqat, xalqparvarlik kabi fazilatlarga ega bo'lish yo'llari ko'rsatiladi. Dramaturg asar mavzusini Buxoroning qonli tarixidan tanlaydi. Asarning asosiy voqealari Abulfayzxon, Rahimbiy, Ulfat, Nodirshoh, Xayol obrazlari orqali harakatlanadi. Abulfayzxon shu darajada tor fikrlar qobig'iga o'ranib olganki, saroydan tashqaridagi islohotlar u yoqda tursin, u erdagi gap-so'zlarni ham eshitishga toqati yo'q: «*Buxoroda el boshliqlari bo'lmaganda, men tinchg'ina xonliq sura olardim. Mening butun qayg'ularim shunlardandir*», – deydi u. Do'st bilan dushmani ajrata olmaydigan, «buyruqlari arkdan Mirarabg'acha yurmaydir»gan bu xonning taxt tepasida turishi – o'zininggina emas, butun bir davlatning fojiasi. Muallif shu ma'noda fojia uchun kerakli tarixiy asosni topa olgan. Xonning vazifasi shubhalangan amaldorni qatl ettirish va o'rniga yangisini tayinlashdan iborat bo'lib qolgan xolos. U fitnachilarning aldovi bilan Farhod otaliqning boshini oldirib, o'rniga qistov bilan Ibrohimbiyni tayin etar ekan, bu amaldor: «*Buyrug'ingizni qaytarmoq qo'limdan kelmaydir, qabul etaman. Biroq bir kun mening ham o'limimga hukm chiqararsiz, hoqonim*»! – deya taqdirning qonli o'yinini e'tirof etadi. Lekin Abulfayzxon obrazi sahna va syujet talabidan kelib chiqib, mutlaqo jonsizlantirilmagan. U qo'lidan hech ish kelmaydigan oddiy xizmatkor – Qurbongulning oldida yig'lab turganda Rahimbiy – haqiqiy raqib keladi:

R a h i m b i y. Xon hazrat, nega yig'laysiz?!

X o n (seskanib, boshini ko'tarur. Istamayin o'rnidan turar). Hech!

Shuningdek, o'limi oldidan to'g'ri xulosaga kelishi ham xon obrazini jonlantirgan:

X o n. ...Insonlar – dunyoning uyalmog' bilmagan hayvonlari! Biringizning ko'z yoshlari biringizning shodliq bog'chalarini sug'oradir. Biringizni(ng) motam ingrashlari yana biringizning to'y cholg'ularini kuylatadir! Bir-biringizning borliqlarini eb, hirslaringizni to'ydurmoqdan qachong'acha bezmaysiz!...

Buxoro hukmdori Abulfayzxon saltanati ana shu holatga tushib qolgan. Xo'sh, aybdor kim?!

Asarda Nodirshoh, garchi muxolif davlat(Eron)ning podshosi bo'lsa-da, aql bilan ish ko'radigan hukmdor sifatida gavdalanadi. «*Har o'lkani urushub olmoq*

siyosat emas. Urush choralarning eng so'ngg'isidir. Bir o'lkani omoq uchun eng yaxshi chora shul o'lkani o'zidan do'stlar topmoq, shularni ishlatmakdir», – deydi Rahimbiy bilan til biriktirib Xiva qo'shinini Buxoro himoyasiga yordamga kelishidan chalg'itgan Nodirshoh. Aslida, bu fikr Turkistonning yo aldanib, yo shaxsiy manfaat yo'lida o'z xalqi tomonidan Chor Rossiyasiga osongina topshirilishidan o'kingan Fitratning yurak nolasi. Oktyabrda bshlib o'tgan to'ntarishni ko'tarinki kutib olgan turkistonliklar ta'qib ostiga olingach, aldanganliklarini sezishdi. Hatto «Milliy laylat-ul qadrimiz» sifatida e'tirof etilgan «Turkiston muxtoriyati» Chor Rossiyasi tomonidan ayovsiz tarqatib yuborildi.

Fitrat davlat boshqaruvi haqidagi qarashlarini ham Nodirshoh tilidan bayon etadi: «Bir o'lkada bo'laturg'an har voqeani tekshirmak, sabablarini izlab topmoq choralarini ko'rmak shul o'lkani boshliqlarig'a lozimdir. «Eganlari tuzni o'yladilar», «jazolarini ko'rdilar», «o'lkamiz tinchdir», deb o'turmoq bilan hukumat ishi yurishmaydir». Fitratning xulosasiga ko'ra, Buxoro, Xiva, Qo'qon davlatlari shu zaylda ish ko'rishdi. Aysh-ishratga berilib, o'zaro qirpichoq bo'lishdi, boshqa dlatlar bilan diplomatik aloqa deyarli yo'q edi.

«Abulfayzxon» fojiasida Fitrat tanqid ostiga olgan illatlardan biri e'tiborsizlik, loqaydlik illatidir. Bu illatni dramaturg sahna talabiga ko'ra so'z o'yini holatida dialogda mohirona ifodalagan. Abulfayzxon qurshovda, o'lim vahimasidan uyqusiz turgan lavhaga e'tibor beraylik:

Q u r b o n g u l. Azon o'quldi, suv keltirdim, tarat qilmaysizmi?

X o n. Nima gaplar bor, Qurbongul?

Q u r b o n g u l. Tinchlik, arslonim!

X o n (o'ylaydir). Bunlar har so'rag'animda mana shunday tinchlik deb meni dunyodan xabarsiz qoldiradilar. Men qamoqda, taxtim boshqalar qo'linda, bola-chaqalarim bilmadim qaerda. Yana tinchlik ekan. Bilmam bunlar tinchsizlik deb nimani deyalar.

...X o n. O'g'ullarim qayda?!

Q u r b o n g u l. Omon-eson, tinch. Podsho bibiyim bilan birga turalar.

X o n. Oh... o'g'ullarim, sizni kimga topshurarman emdi?! (Yig'lar.)

Q u r b o n g u l. Nega yig'laysiz, arslonim? Xudo ursunkim, bolalaringizg'a hech bir narsa bo'lgan yo'q, unlar tinch o'turubdurlar.

X o n (nafrat bilan). Qo'y meni o'z holimda. Bundan keyin shul «tinch» so'zini menim yonimda aytma! Dunyoda hech bir ma'nosi bo'lmagan bu so'zni sen eng yomon ma'nolarda ishlatib turasan. Men qamaldim – tinch, bolalarim qamoqda – tinch. Ulfatni axtaralar, Davlatni o'lduralar, yana tinch! Bu qaday «tinch», bu qanday tinchlik...

Saltanatning emirilishiga ana shunday «tinchliq»lar sabab bo'ldi. Afsuski, xon buni tushunib etganda «tinchliq»lar o'z kuchini ko'rsatgan edi.

Fojiada muallif o'z fikrlarini ifodalash uchun maxsus qahramon tanlamaydi. (Masalan, Cho'lpon «Kecha va kunduz»da Miryoqubni, Qodiriy «O'tkan kunlar»da Otabekni, «Mehrobdan chayon»da Anvarni tanlagani kabi.) Shuning uchun asardagi deyarli har bir obraz nutqida, hatto epizodik obrazlar nutqida ham Abdurauf Fitratni qiyofalantirib turuvchi quyma ijtimoiy-falsafiy fikrlar uchraydi. Masalan: *...podshohliq qon bilan sug'orilaturg'an bir og'ochdir. Qon oqib turmag'an erda bu og'ochning qurub qolishi aniqdir...*(Ulfat); *...To'g'risini aytganda, yana o'zimiz tinch. Xudo soyasi-da (podsho) bo'lmaymiz, o'ldurulmaymiz-da. Och qornim, tinch qulog'im...*(Qurbongul)

Asarda Rahimboyning: *Xon hazrat! Dunyoda har kim o'z kuchiga qarabg'ina o'run tutadir. Bu tirikchilikning eng o'tkir buyrug'idirkim, bunga bo'ysunmag'anlarning dunyodan chiqib ketishlari lozim bo'ladir, – degan xiyonatkorona nutqi bilan tanishar ekanmiz ma'lum ma'noda hayot haqiqatini o'zimiz uchun kashf qilamiz.*

Fitrat Oxund, Qozi Nizom obrazlari vositasida dinni, shariatni niqob qilib olgan mulla va qozilarning ham asl basharalarini fosh etadi. Xon va uning yana bir necha kishisini o'ldirtirgan Rahimbiy taxtga chiqmoqchi bo'lib bu din va shariat peshvolari bilan maslahatlashganda o'zlari xohlagan usulda fatvo beraverishadi:

O x u n d: Taqsir, ho taqsir, masalan «bolvoi om» (balo-qazolarning birdan yopirilib kelishi)da o'lganlarning qotili hech kim bo'lmaydir.

Qozi Nizom esa «Abulfayzxon xotinlar bilan ichishib yotg'an bir kechaning ertasinda, uning oldig'a kelib: «Bu kecha tushimda payg'ambarni ko'rdim, sizni so'rab yubordilar», - deb chopon kiygan». Rahimbiy taxtga chiqqanda esa xon istagan ko'rinishdagi fatvoni berishga tayyor. Zulm va jaholat botqog'ida turgan bu davlat va din peshvolaridan xalq qanday adolatu, saxiylik kutadi?! Ibrohimbiy so'zi bilan aytganda, «...Butun mullolarni bir madrasag'a solib, o't qo'yamiz-da, hammasini yondiramiz», – deb orzu qilish so'nggi va haqqoniy najot. Chunki «Elimizni buzib, rasvo qilg'an shunlar. Bundaylar diningizni tuzatamiz deb, dunyomizni murdor qiladilar».

Asarda so'nggi xulosani jahon adabiyoti (xususan, Shekspir ijodi) bilan yaqindan tanish bo'lgan muallif Xayol (Siyovush) tilida ifodalaydi:

X a y o l (taxtga qarab). Ey qora kuch, qurub ketgur taxt! Hech gunohi bo'lmag'an bolalardan, tog' kabi yigitlardan millionchalari sen uchun qurbon bo'lub ketarlar. Insonlar tomonidan yaratilg'an minglarcha tangrining eng buzuqboshi, eng shumi, eng qop-qora saodat – sensan. Oustingda qolg'anlarni

ezguchi bir falokat yuki bo'lg'aning kabi, ustingga chiqqanlarning borliqlarini yondirg'uchi bir olov tepasidirsan!

Toju taxtni deb qanchadan-qancha fozillarning qo'llari kesilganiga, adiblarning qalamlari «o'choq supurgusi»ga aylanganiga, otaning farzandini, farzandning otasini qatl ettirganiga, do'slarning yuz ko'rmas dushman bo'lib ketiganiga tarix o'zining qonli bag'ridan sahifa ajratgan. «Dalaning erkini, shaharning tinchini, erlarning g'ayratini, xotunlarning ismatini» toptagan ham taxt.

Dunyoning bevafo, o'tkinchi, shafqatsiz va aldamchiligi haqidagi achchiq haqiqatlar qalandarlar tilidan ham xalqona uslubda bayon etiladi:

Dunyo, dunyo, sen dunyo-e,

Kimga vafo qilarsan, ey!

Dunyo, dunyo, sen dunyo-e,

Dunyo, ko'b tez yurarsan!

Dunyo, dunyo...

Bu kabi xulosalar, aslida, butun asar syujeti bo'ylab sochib yuborilgan. Unda uchragan har bir nutq, har bir detal o'ziga xos ramziy ishoralar qilib turadi. Shu sababdan ham, «Abulfayzxon» asrdan-asrga o'ta oldi va o'zbek dramaturgiyasining asl namunasi bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1995. – 432 b.
2. Saidov A. “Fitrat dramaturgiyasi va tarixiylik”. – O'zbek tili va adabiyoti, 2006, №2. – B. 45–52.
3. Qodirova G. “Milliy dramaturgiyada fojia janri”. – Adabiyot nazariyasi, 2012. – B. 114–121.

QARAMLIK IZTIROBI: MUHOJIR JADIDLAR ADABIYOTIDA TURKISTON (“YOSH TURKISTON” JURNALI MISOLIDA)

Muslimbek ALIJONOV,

*Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya
universiteti katta o'qituvchisi, tarix
fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD).
Email: muslimbek.alijonov.1994@mail.ru*

Annotatsiya